Kulturális Szemle - 2023. X. évfolyam, 2. szám - Hazai tudományos műhely

Ponyi László: Folyamatosság és megszakítottság a közösségi művelődés történeti dimenzióiban

Absztrakt: A tanulmányban elsősorban a közösségi művelődés elmúlt évszázadának hetvenes és nyolcvanas évekbeli reformtörekvései kerülnek bemutatásra. Ezek a folyamatok azonban nem érthetőek meg a korábbi évtizedek és bizonyos mértékben a két világháború közötti és azt megelőző időszak kulturális eseményeinek figyelembevétele nélkül. A tanulmány éppen ezért tárgyalja egyrészt a vizsgált időszakot megelőző évtizedek legfontosabb, a közösségi művelődést közvetve meghatározó nemzetközi és hazai eseményeit. Másrészt elemzi azokat a folyamatokat is, amelyek közvetlenül határozták meg a szakma mára történelemmé, művelődés- és szakmatörténeti eseménnyé nemesedő korszakait. A dolgozat, a kutatási kérdéseinek megfelelően, az alapvető célokhoz és értékekhez kapcsolódó kulcsfogalmak és tevékenységek mentén igyekszik feltárni azt a szakmai kontinuitást is, amely részben a kiegyezés időszakát, a két világháború közötti periódust kötötte össze a szabadművelődés rövid időszakával, a hetvenes és nyolcvanas évek reformtörekvéseivel, a rendszerváltás időszakával, majd a 2012-től elinduló nagyszabású változásokkal a közművelődésben.

Abstract: The study focuses on the reform efforts of community culture in the seventies and eighties of the last century. However, these processes cannot be understood without taking into account the cultural events of the preceding decades and, to some extent, of the period between and before the two world wars. This is why the paper will discuss, on the one hand, the most important international and domestic events of the decades preceding the period under examination, which indirectly shaped the development of community culture. On the other hand, it also analyses the processes that directly determined the events that have now become history and cultural history of the profession. In line with its research questions, the paper also seeks to explore the professional continuity that partly linked the period of the Austro-Hungarian Reconciliation, the era between the two world wars, the 1945-48 period, the reform efforts of the 1970s and 1980s, the era of system change and the major changes in community culture that started in 2012, along the lines of key concepts and activities related to its fundamental goals and values.

Bevezetés

A hetvenes és nyolcvanas évek közművelődés-szakmai történései és reformfolyamatai szorosan az ötvenes és hatvanas évek gazdasági, társadalmi és kulturális eseményeire épülnek, egymásba kapcsolódnak, átfedik egymást. A megelőző korszakokban játszódó folyamatok ismerete nélkül nagyon nehéz lenne az elemzés fókuszában lévő évtizedek kulturális és közművelődési eseményeit értelmezni. Éppen ezért a tanulmány első része a hatvanas évek népművelésének jellemző sajátosságait igyekszik feltárni.

A hatvanas évek népművelése

Tágabb és nemzetközi összefüggésben a 60-as évek szakmai eseményei mögött, a teljesség igénye nélkül, olyan fontos és rendkívül izgalmas, a magyar kultúrára is kiható történéseket szükséges megemlíteni, mint az „üvöltő nemzedék," vietnámi háború, hippi- és békemozgalom, beat-kultúra Amerikából és Angliából kisugárzó hatása, a kínai kulturális forradalom, diáklázadások Európában, az 1968-as prágai események. Fontos fejlemény ebben az időszakban, a főként nyugati nemzetközi eseményekkel párhuzamosan, az ötvenes évek szovjet típusú tömegkultúrájának és propagandisztikus kultúraterjesztésének és népművelési koncepciójának kudarca. Az ötvenes évek kommunista kultúrpolitikájának az 1948-1958 közötti „felvilágosító munka" a jogszabályok, törvények, irányelvek és állásfoglalások tömkelege sem segített abban, hogy az új kulturális, közművelődési intézményrendszeren keresztül elfogadtassák és népszerűvé tegyék a zsdanovi kultúrpolitikán alapuló szocialista realizmust és annak politikai, ideológiai és kulturális rekvizítumait. [1] A kultúra a tömegek tudatformálására, politikai propagandacélokra történő felhasználása nem volt újkeletű a hazai kommunista kultúrpolitikában. 1919-ben, a Tanácsköztársaság időszakában a Közoktatási Népbiztosság Propagandaosztálya foglalkozott a felnőttek oktatásával, és népművelési, valamint más típusú tanfolyamok keretében ismerkedhettek a tanítók az agitációs és propagandamódszerekkel. A tíz évvel később, 1929-ben megalakult Baloldali Blokk álláspontja szerint a baloldali kulturális egyesületek feladata az osztályharcos kultúra szellemében történő nevelés. „…nem elég, ha antialkoholisták, ha tornásznak, túráznak, dalolnak és eszperantóul beszélnek, de mindezen cselekedetüket össze kell kapcsolniuk az egész kapitalista társadalmi rend ellen folytatott küzdelmükkel, mert különben semmiben sem különböznek a polgári kultúregyesületektől…" (T Kiss 2000, 21, 35-36.o.)

Az ötvenes évek végére a Magyar Szocialista Munkáspárton (MSZMP) belül is világossá vált, hogy valamit tenni kell, mert bár véleményük szerint a munkásosztály ugyan megszerezte a politikai hatalmat, megszűnt a kapitalista kizsákmányolás, zajlik a szocialista osztály nélküli társadalom építése, azonban az emberek tudatának tömegméretű szocialista típusú átalakításával azért vannak gondok. Ebben a nagyléptékű, erőszakos és teljesen illuzórikus fejlesztési folyamatban – amely formálni akarta a nép szocialista öntudatát, erkölcsét, jellemvonásait és magatartását – a kultúrának, a tudománynak, a művészeteknek döntő szerepet szántak. Az MSZMP már 1958-ban súlyos tehertételként fogalmazta meg a **Horthy-rendszer szellemi örökségét**, a **nyugatról beszivárgó reakciós eszméket**, **a népi ideológiát és a polgári humanizmust.** Mindezek nem tűntek el az elmúlt egy évtizedben, sőt 1956 után még meg is erősödtek. Ugyancsak gond volt az **értelmiséggel** is, amelynek nagyobb hányada nem tette magáévá a marxizmus-leninizmus

világnézetét. Az egyik legsúlyosabb problémaként a **nacionalizmust** nevezték meg, amelynek mély gyökerei voltak a magyar társadalomban (MSZMP irányelvek, 1977, 9-14.o.).

Visszatekintve, a korszak egyik jellemző sajátossága annak az egyelőre szocialista típusú kultúraközvetítő intézményrendszernek (művelődési házak) a kiépülése, amelyre jóval később, a hetvenes és nyolcvanas évek reformfolyamatai, illetve a rendszerváltást követően a már hivatalosan sem szocialista szellemiségű közművelődési intézményhálózat is épült. Ez az új szovjet típusú és szellemiségű intézményrendszer beépítette, magyarán államosította a két világháború közötti, 1949-ben aztán megszüntetett egyházak, egyesületek, népfőiskolák, civil szervezetek kultúraközvetítő, felnőttképző, népművelési intézményeit is. Ma már történelem: az első szocialista művelődési otthont Békésen hozták létre még 1949-ben. 1950-ben még 433, 1955-ben azonban már 2183, 1960-ban 2770, 1965-ben pedig 3878 művelődési ház működött az országban (Sári, 2017, 123-128.o.). A számok alapján az intézményrendszer országos lefedettséggel bírt. A művelődési házak számának dinamikus emelkedése jelezte azt is, hogy a kommunista kormányzat számára nagyon fontos volt az intézményrendszer erőszakolt és gyors kiépítése. A művelődési házak országos rendszerének így elsődleges feladata lett a szocialista tudat kialakítása és formálása az új szovjet típusú tömegkultúra terjesztésével. Ez vezetett aztán egy olyan zsákutcába, válságba, amelynek az első jelei már 1956-ban, illetve az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején is jelentkeztek.

A kor egyértelmű pozitívuma, hogy a II. világháborút követően, az ötvenes évek derekán és hatvanas évek elején jelenik meg először a szakmai professzió kialakításának igénye, bevezetése és elterjedése az ország felsőoktatási intézményeiben. Azért ennek is megvoltak a maga történeti előzményei a két világháború között és 1945-től a szabadművelődés korának rövid időszakában is. T Kiss Tamás erről az időszakról szóló kitűnő alapvetésében részletesen tárgyalja a népművelés foglalkozássá alakulását a 1920-as évektől kezdődően, és a szakemberképzés intézményesülésének kezdeteit is a szabadművelődés időszakában (T. Kiss, 2000, 13-51.o.). Az andragógia diszciplína megjelenése a szakmai professzió kialakulásában elsősorban Durkó Mátyásnak köszönhető, akinek a nevéhez fűződik még 1956-ban az első népművelő szeminárium bevezetése a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Pedagógia Tanszékén. 1959-től a tanító-óvónőképző főiskolákon már kötelezőként szerepel a népművelési ismeretek tantárgy. Ugyancsak korszakos lépésnek tekinthető, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, Maróti Andor vezetésével elindult a szakpárban felvehető egyetemi népművelési képzés. A tanárképző főiskolákon először 1962-ben Szombathelyen, majd 1963-ban a debreceni főiskolán indul népművelő-könyvtáros képzés. (T. Kiss, 2000, 73-135.o.; Juhász, 2016, 43-49.o.). A fenti változások okán, arra reagálva is új kulturális jogalkotási folyamat indul a közművelődésben a 60-as évek elejétől (pl. ifjúsági klubok létrejöttének engedélyezése szigorú állami felügyelet mellett). [2]

A hetvenes évek közművelődése

A szovjet típusú kultúraközvetítés kudarcára adott válaszok között említhetjük az Aczél György nevéhez fűződő kultúrpolitika (a jól ismert 3T) kialakulását az 1960-as évek derekától. A hetvenes évek művelődéspolitikai intézkedései, azok részletei ma már elsősorban a jogszabályokban, az állami irányítás egyéb nem jogi eszközeiben, illetve a korabeli szakirodalmakban érhetőek tetten (Füleki-Herczeg, 1977; Blahó-Dörnyei-Kende, 1977). A hatályos jogszabályoknak, irányelveknek,

állásfoglalásoknak köszönhetően, és persze a pártállami rendszer természetéből adódóan is, a 70-es évek még mindig a „szigorúan ellenőrzött művelődés időszaka”, de már megjelenik az öntevékenység fogalma a szóhasználatban és a jogszabályokban is.

Az évtized elejére tovább mélyült a szovjet típusú tömeges kultúraközvetítés válsága. A marxista-leninista alapokon működő ideologikus és propagandisztikus kultúraterjesztésre továbbra sincs igény a társadalom részéről. Az 1958-ban, éppen az MSZMP irányelveiben megjelenített problémákat nem tudta megoldani a kommunista kultúrpolitika. Mindezekhez járult nemzetközi szinten a hetvenes évek elején kibontakozó és az országba begyűrűző nemzetközi gazdasági válság, amely az 1973-as olajválsággal és annak nyomán kialakuló világgazdasági recesszióval indult, és amelyek már közvetlenül a nyolcvanas évek, majd a rendszerváltást követő évek súlyos gazdasági válságát alapozták meg. Az állampárt eladósodása ebben az időszakban kezdődött és vált a szocializmus súlyos és szinte megoldhatatlan hagyatékává az Antall-kormány számára, amelynek többek között 21,2 milliárd (nettó 16 milliárd) dollár adóssággal kellett szembe néznie a rendszerváltás időszakában (Árva, 1995). A hetvenes években éppen ezért is vált meghatározóvá, a már azért korábban is jelentkező, a kulturális szakma által jól ismert maradvány- és tűzoltó elv a kultúra finanszírozásában. A felvett hitelek még ideig-óráig fenntartották a rendszert, biztosították a „gulyásszocializmus” viszonylagos jólétét, és időt engedtek arra nézve is, hogy a hatalom a külkereskedelmi vállalatok és a titkosszolgálatok segítségével biztosítsa magának először a gazdasági, majd a későbbi politikai túlélést a rendszerváltást követően is (Borvendég, 2022a; 2022b).

Fenti okok játszottak közre abban, hogy a hetvenes években az állam sok esetben már képtelen a működéshez szükséges megfelelő felszereléssel, eszközökkel, finanszírozással ellátni az intézményeket. Nem egy esetben megszűnnek az otthonok, szűkül az állami támogatás, csökken az intézmények befogadási képessége, a települések és a lakótelepek pedig nem rendelkeznek közösségi színtérrel. A nagyobb beruházások elsősorban a városokban valósulnak meg, tovább növelve a kulturális esélyegyenlőtlenséget város és falu között. Sokan tekintenek a művelődési otthonra – érthetően éppen az ötvenes-hatvanas évek gyakorlata alapján – mint egy letűnt korszak termékére, és azt önmagát túlélő, megszüntetendő intézménynek ítélik (Beke, 2003). Itt jegyezhető meg, hogy ugyanezzel a szemlélettel azért a rendszerváltást követően is lehetett találkozni a politikai, közéleti, kulturális gondolkodásban.

A kulturális válságjelenségekre és kudarcokra igyekezett választ adni – természetesen még a pártállami felügyelet megtartása mellett – az 1974-es Közművelődési párthatározat, az 1976. évi V. törvény a közművelődésről, valamint az Országos Közművelődési Tanács és a Közművelődési Alap létrejötte 1974-től. [3] A Pozsgai Imre művelődési miniszter nevéhez köthető Közművelődési törvény lehetővé tette a közművelődés szakembereinek és a települések vezetőinek, hogy ifjúsági, falu- és közösségi házak sorát hozzák létre.

Erre is alapozva bontakozott ki már a hetvenes évek közepétől az a mozgalom, amelyre a nyolcvanas évek közművelődését gyökeresen megújítani szándékozó elképzelések épülhettek. A **„Művelődési otthon – Közösségi ház – Faluház-építési mozgalom**” építészeti szándékai alapján, az új építésű, vagy átalakított kultúrházak – a mozgalomba bekapcsolódó Makovecz Imre építész munkásságának köszönhetően –, ha nem is nagy számban, a hagyományokhoz hű, ám mégis korszerű építmények lettek. Szellemiségükben az új elképzelések a közösségek korábban leszabályozott vagy éppen tiltott társadalmi igényeinek kiszolgálására vállalkoztak pl. helyi közösségi fórumok létrehozásával (Varga A., 2002).

A korábbi tapasztalatok birtokában, a művelődési otthonok addigi sematikus alaprajza helyett az újszerű tereket, a befogadott közönség helyett pedig az **alkotó közösséget középpontba helyező intézményeket** szerették volna meghonosítani. Nyilvánvalóvá vált, hogy ha ezeket kisebb falvakban kell megteremteni, akkor azokba olyan funkciókat is szükséges telepíteniük, amelyekkel egyidejűleg az egyéb hiányokat pótolhatják. Ekként lett, lehetett a művelődésre szánt terek mellett, bolt, kávézó, posta, panzió, öregek napközije, tornaterem bennük. Így a „kultúr" **valóban a település szükségleteit felvállaló és kiszolgáló közösségi házzá válhatott**. Ebben az időszakban többek között olyan településeken valósult meg a nem szükségképpen csak művelődési funkciókat ellátó faluház, mint Zalaszentlászló, Nagykapornak, Dióskál, Nézsa (Beke 2019a). Fontos megemlíteni, hogy a hetvenes és nyolcvanas évek reformtörekvéseinek támogatásában kulcsszerepet játszott Vitányi Iván, aki a Népművelési Intézet igazgatójaként nyitott volt az új kezdeményezések befogadására, a külsős értelmiségiek bevonására. Nagy érdeme ebben az időszakban, hogy nem egy esetben támogatta és befogadta a másként gondolkodó, a kultúra iránt elkötelezett szakembereket is. [4] Fentiek alapján így indult el egy olyan folyamat, amelyet a korábbi időszakhoz képest már nagyobb **nyitottság** és **közösségi szemlélet** jellemzett. Ez jelentkezett a **népművelés helyett a közművelődés** fogalom megjelenésében is, amely a reformelképzelések elméleti és gyakorlati alapja, hívószava lehetett. Az 1976-os közművelődésről szóló jogszabály, egyelőre ugyan még mindig elsősorban propagandisztikus célból, de már több paragrafusában is nevesíti a közösségeket és azok fontosságát a területen.

A nyolcvanas évek reformtörekvései a közművelődésben

A nyolcvanas évek időszakában folytatódik a korábbi évtizedben már megjelenő, az előzőekben tárgyalt válságjegyek okán is jelentkező szakmai elbizonytalanodás. Mindezeknek olyan részben külső, részben szakmán belüli összetevői voltak, mint a korábban monolitikusnak tűnő politikai hatalom gyengülése, a gazdaság megroppanása, ezzel párhuzamosan a társadalom átpolitizálódása, a civil, ellenzéki kulturális aktivitás növekedése, Aczél György politikai és kulturális szerepének gyengülése, és ezzel együtt a korábbi kultúrpolitika távlatvesztése is. Az ország eladósodása a maradvány- és tűzoltó-elvnek köszönhetően, a kultúra területén továbbra is erősen éreztette a hatását.

Ebben az időszakban – a válságjegyekkel párhuzamosan, időnként azokat elmélyítve, vagy éppen reagálva rájuk – olyan meghatározó **nyugati minták, szakmai orientációk jelentek** meg a kultúraközvetítés területén, amelyek aztán nem sokkal később már beépültek a közművelődési feladatellátásba is, és annak jellemző sajátosságává váltak. Az időszak egyik legfontosabb jellemzője, hogy az intézményközpontú, a politikai elvárásoknak megfelelő és már hagyományosnak mondható intézményi közművelődési tevékenységek mellett megjelentek olyan, korábban tiltott, vagy csak tűrt **innovatív szakmai tevékenységek**, mint a **vállalkozói típusú, a lakossági szükségletekre építő feladatellátás**, a **mentálhigiénés szakirány**, a **szociokulturális animáció**, a **közösség- és falufejlesztés**, a **népi kultúra, a hagyományok ápolása,** melynek közvetlen előzménye a 70-es években kibontakozó táncház-mozgalom, a **felnőttképzés újbóli megerősödése**, az **öntevékeny, nonprofit egyesületek számának emelkedése és kulturális, politikai, közéleti aktivitásuk növekedése**, a **népfőiskolai mozgalmak visszaerősödése, az alternatív és ellenzéki mozgalmak megjelenése és az azokkal történő együttműködés kiszélesedése**. További jellemző, hogy a **szakmai**

professzió olyan szintet ért el, amely a szakemberképzésben az alapozó ismeretek mellett, megkívánta egy-egy tevékenység speciális, részletesebb ismeretét is (Sári, 2007, 110-129.o.). Ekkor jelennek meg a különböző specializációk és szakirányok a felsőoktatási szakemberképzésben (pl. kommunikáció, mozgókép), melyeket elsősorban a nagyobb lélekszámú települések komplexebb feladatokat ellátó intézményei igényelték.

Az előző évtized „Művelődési otthon – Közösségi ház – Faluház-építési mozgalma is, ha szerény mértékben is, de folytatódik. A nyolcvanas évek, elsősorban Makovecz Imre nevéhez fűződő művelődési háza az a közösségi ház, amely organikusan illeszkedik a környezetébe, ráépül a település hagyományaira és építészeti sajátosságaira. [5] 1980-től lehetővé vált, hogy a lakónegyedben üresen álló lakóházakat, egyéb tereket a lakók és egyéb, a tereket használók kulturális célra használhassák. Így **születtek a pinceklubok, lakóházi közösségi klubok, amelyek már csak lazán, gazdaságilag kötődtek a művelődési otthonokhoz**, programjaikat önállóan fogalmazták meg. Ugyanebben az évben a kistelepüléseken és a lakónegyedekben a közoktatás és a közművelődés funkcióit felvállaló **új intézmény, az általános művelődési központ is gazdagította az intézményrendszert.** Sári (2007) alapján, a több kulturális feladatot ellátó intézmények, a korabeli terminológia szerint is, már rendszerbe foglalhatóak:

- Közművelődést szolgáló komplex intézmény (könyvtár, művelődési ház, filmszínház)
- Közoktatási-közművelődési komplex intézmény (könyvtár, művelődési ház, múzeum, általános iskola)
- Köznevelési-közművelődési (bölcsőde, óvoda, általános iskola, középiskola, könyvtár)
- Közművelődési-sport komplex intézmény
- Közművelődési-idegenforgalmi komplex intézmény
- Közművelődési-információs központ
- Közművelődési-szociális típusú intézmény, illetve mindezek kevert változatai.

Ebben az évtizedben már a **közművelődési intézmények szakmai kísérletei** is megbontották a korábban homogén és mereven tagolt, politikailag ellenőrzött intézményi struktúrát. A hetvenes évek közepén (1976) indult, de a nyolcvanas években bontakozott ki az **Előtér- majd Nyitott ház kísérlet**, amely elsősorban és először a Magyar Művelődési Intézet dolgozóihoz, Balipap Ferenc, Beke Pál, Varga A. Tamás, Kováts Flórián nevéhez fűződött. Ők már a hetvenes évek közepétől dolgoztak ezen a részben ösztönös (Vercseg 2023), részben tudatos, részben nyugati mintákon alapuló **társadalomfejlesztési, településfejlesztési koncepción, egyben módszeren**, amelynek az alapja és kiindulópontja a művelődési házak feladatának újra értelmezése volt. A kezdeményezés elméleti alapjait Balipap Ferenc fektette le összefoglaló tanulmányaiban. Balipap (2002a, 2002b) stratégiai célokként a **szabad, egészséges, polgári társadalom megteremtését, a polgári kultúra szabad érvényesülését, újrapolgárosodást és a civil szervezetek, egyesületek visszaerősítését nevezte meg.** A kísérletet Vitányi Iván is támogatta, a szükséges forrást pedig a Közművelődési Tanács biztosította.

A Nyitott ház koncepció a nyolcvanas évek kultúrház- értelmezéseinek egyik változata. Olyan szakmai kísérletként indult, amelynek megvalósítói, és nem egy esetben megvédői a helyi pártpolitikusok ellen, a településen dolgozó népművelők voltak. Ahogy Beke visszaemlékszik, az egész néhány **mozgó műhelyszekrénnyel** kezdődött, amelyben eszközök és anyagok voltak tárolhatóak, és ezek segítségével a tevékenységeket el lehetett különíteni, ugyanakkor egymás mellett zajló kulturális és civil közösségi tevékenységeket lehetett tervezni. Összefüggésben a

műhelyszekrényekkel, az ebben az időszakban jelentkező **Előtér kísérlet** pedig azt a célt szolgálta, hogy a szűkös helykínálatot az eddigi helyhasználat átstrukturálásával lehessen növelni. Ehhez azonban meg kellett változtatni a helyiségek használati módját. (Beke, 2003). Mindezen elképzelésekből nőtt ki a **Nyitott ház kísérlet, amelynek kiinduló alapja –** összefüggésben a Balipap által megfogalmazott stratégiai célokkal **– az, hogy a kultúrház legyen mindenkié. Azért működjön elsősorban, hogy szolgálja azokat az embereket, akik itt élnek, az itt dolgozó népművelő pedig segítse a település lakóit, akik bizonyos kérdésekben (nem csak kulturális) megkeresik őt.** A kísérlet a szokványos kulturális programok mellett, a hétköznapi, az éppen adódó élethelyzeteket segítő kulturális szolgáltatásokat, az egyéni informálódás lehetőségét, az emberek közötti együttműködést szerette volna megteremteni és elmélyíteni (Beke 2019a).

A korábbi elvárásokkal szemben, amely a település lakóit és közösségeit csupán befogadói szerepre „kényszerítette", itt már megjelent az aktív, alkotó, a kulturális és egyéb közösségi eseményeket már maga életre hívó, ösztönző, alakító és befolyásoló, a maga fontosságát tudó és arra büszke, öntudatos, a népművelővel együttműködő látogató, illetve együttműködő partner elképzelése.

Beke (2019a) alapján, a stratégiai célokból is adódóan, a következő gondolat az volt, hogy ez a fejlesztés a település egészét szolgálja, hasson egyfajta településfejlesztési koncepcióként is. Mindezekből következett logikusan, hogy a közös gondolkodásba, a fejlesztési folyamatokba be kell vonni települések civil szervezeteit, klubjait, köreit és egyesületeit is. **Ebben a kísérleti, elméleti és szakmai munkában, a nyugati közösségfejlesztési modelleket is felhasználva, először a Nyitott ház koncepcióra alapozva, született meg a magyar közösségfejlesztés gondolata**. A koncepció további fontos aspektusa volt, hogy az az egyén, adott esetben egy civil szervezet tagja, amelyik a közművelődési intézményben tevékenykedik, fontosnak, aktív együttműködő partnernek érezze magát. Így ezek a házak lényegük szerint már nem csak és nem annyira a kultúraközvetítés eszközei voltak, hanem a helyi demokrácia színtereivé váltak.

Mindezek alapján a helyi művelődési ház a közösségfejlesztés, a társadalmi nyilvánosság és a demokratikus folyamatok színtere, és nem a szocialista tudatformálás agitpropos intézménye (Beke, 2019a). Összességében a kísérlet számos településen elfogadásra és bevezetésre került, az a demokratikus közélet és kultúraközvetítés alapjává vált. Ezeken a helyeken a folyamattal párhuzamosan megerősödött a művelődési ház és a népművelő szerepe is. A kísérlet eredménye az a javaslat is, hogy ne csak az intézményben zajló tevékenység regisztrálásával lehessen mérni a munka hatékonyságát. A módszer a művelődési otthonokkal kapcsolatos korábbi gyakorlat felülvizsgálatát, újragondolását eredményezte, eredményeként született meg az új alaprajzi rend is. A koncepció megvalósítása során fogalmazódott meg, hogy ki kell jelölni a minimális intézményi működés feltételrendszerét is (Beke, 2019b, 324-330.o.). Utóbbi szakmai elképzelés végül évtizedekkel később, a 2012-től elinduló változásfolyamat eredményeként valósult meg. [6]

Népművelői szerepkörök változása és állandósága

A nyolcvanas évek korábbi évtizedekre épülő változásai, új szakmai orientációi, reformjai, a Nyitott ház koncepció és az annak révén kibontakozó közösségfejlesztési tevékenység természetesen

hatottak a népművelői szerepkör módosulására is. Arra a szerepkörre, amely azért a szocialista rendszerben is többször változott, reagálva az előző évtizedek hazai és nemzetközi dimenziókban megjelenő gazdasági, politikai, kultúrpolitikai, társadalmi eseményeire. Ezek a folyamatok, módosulások a felsőfokú szakemberképzés átalakulási folyamataiban is egyértelműen tetten érhetőek. Az ötvenes és hatvanas években a népművelő nevelő, kultúraközvetítő, terjesztő-szervező propagandista. A hetvenes és nyolcvanas években már megjelenik a közösségi igényeit felvállaló, kiszolgáló, az önművelést segítő és a közösségeket fejlesztő típus. A terjesztő-szervező népművelő felvilágosító szándékkal, a politikai céloknak megfelelően látja el feladatát és mindezekből adódóan terjeszti az új típusú tömegkultúrát, vagy éppen a magaskultúra produktumait. Az ötvenes, hatvanas és hetvenes évek azt is bebizonyították, hogy erre a típusra ilyen kizárólagos és autokratikus módon nincs szükség. A másik típus, a fejlesztő a spontán, alulról induló kulturális, közösségi és társadalmi folyamatok segítője, kiszolgálója, az irányított és sokszor erőszakos művelődés helyébe az öntevékenységet és demokratikus közéleti tevékenység segítését állítja (Földiák-Vercseg, 1985, 233-250.o.). A két alapvető attitűd, feladat- és szerepkör lényegében a mai feladatellátásban is megjelenik. A mai kor szakembere a közművelődési alapszolgáltatások ellátása során részben szervező, ellátja azokat az alapszolgáltatásokat, feladatokat és tevékenységeket, amelyeket a vonatkozó jogszabályok elvárnak tőle. Ugyanakkor pedig, részben a jogszabályokra is alapozva, de azon túllépve partnere és társa a helyi közösségeknek, részben pedig bekapcsolódik a helyi közösség- és társadalomfejlesztési folyamatokba. Ahogyan Balipap Ferenc (2003) fogalmazta: ezek a szakemberek a település animátorai és innovátorai is egy személyben.

Szakmai kontinuitás – megszakítottság – közös eszmei, szakmai és kultúrpolitikai alapok

Mindezek alapján újra fel lehet, újra fel kell tenni a kutatási kérdéseket több mint egy évszázad történelmi dimenziói alapján. Voltak-e, és ha igen milyen közös attribútumokkal rendelkeztek ezek a szakma- és művelődéstörténeti események? Ezek a lényegi sajátosságok összekapcsolják-e horizontálisan és vertikálisan a múlt szakmai korszakait és eseményeit egymással, illetve a közelmúlttal és a jelennel? Van-e évszázados szakmai kontinuitás a drámai történelmi és kulturális sorsfordulók okozta megszakítottságok ellenére?

Az ebben a vonatkozásban felhasznált források (T. Kiss 1998, 123-153; Drabancz M. – Fónai 2005, 15-94; Juhász 2016, 33-37), valamint a Nemzeti Művelődési Intézetben napjainkban is zajló levéltári kutatások tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a **Horthy-korszak** történelmi megítélésében rendkívül összetett, bonyolult és egyes vonatkozásokban ellentmondásos időszaka (pl. a numerus clausus, kasztos iskolarendszer, korlátozott parlamentáris demokrácia), számos pozitívumot hordozott a kultúraközvetés, népnevelés, népművelés terén. Itt a gazdag civil, egyesületi közösségi életre, a kultúrpolitika népnevelést, népművelést támogató magatartására, a kultúraközvetítés, népművelés intézményesülésére és további erősödésére, a tevékenységben, szervezeti formákban és fenntartó szervezetekben megjelenő változatosságára lehet elsősorban gondolni. *„A különböző statisztikák ellentmondásai ellenére összességében mégis valóságos, hogy az állampolgárok alapvető kulturális jogainak érvényre juttatása, az írni és olvasni tudás elősegítése a magyar történelemben először az 1920-as években vált az állam és a társadalom közös ügyévé.”* (T. Kiss 1998, 140)

Éppen a levéltári kutatások alapján jelenthető ki egyértelműen, hogy polgárok szabadon és önkéntes alapon működő civil közösségeit az 1919 után következő korszak megörökölte, és azokat a népnevelés és népművelés szempontjából is, a Trianon után lassan magához térő lokális társadalmak fontos részének tekintette. Ám az előző évtizedek liberális kultúr- és oktatáspolitikájától eltérően, a keresztény-konzervatív kurzus államközpontú beállítódásának megfelelően, jóval határozottabban avatkozott be a társadalmat érintő folyamatokba, így az iskolán kívüli művelődésbe is. Az első világháború előtt az iskolán túli művelődés elsősorban társadalmi feladatként jelentkezett, így azt az egyházak, az egyletek, egyesületek, olvasókörök és más hasonló szervezetek látták el. Az első világháborút követően ez a feladat, az állam etatista felfogásából is adódóan, már nem csak társadalmi, civil, hanem állami feladattá is vált. Olyan állami feladattá, amelyben, éppen az erkölcsi nevelés erősítése érdekében, az egyházak is komoly részfeladatot vállaltak. A kutatások alapján tehát a kiegyezést követő időszak gazdag, sokoldalú civil, egyesületi élete nem szakadt meg, hanem a Trianon utáni tragikus megrázkódtatás első évei után is, tovább folytatódott és erősödött a két világháború közötti időszakban. Ezekben az években elsődlegesen ugyan a határok stabilizálásának, a gazdasági, bel- és külpolitikai konszolidációnak volt prioritása, azonban azt is fontos megjegyezni, hogy összefüggésben a politikai és gazdasági célokkal, a politika a fenti prioritások mellett, a magyar tudományosságtól és kultúrától várta az ország feltámadását (Klebelsberg 1925, 230-250). Éppen ennek a trianoni békediktátum utáni tragikus politikai, gazdasági és társadalmi élethelyzetből kialakuló kényszerűségnek is volt köszönhető a kultúra olyan szintű minőségi és mennyiségi támogatása, ami korábban és azt követően is, ilyen komplex módon és nagyságrendben nem valósulhatott meg. Ehhez a feladathoz a közösségépítő és azokat megtartó kulturális tevékenységet végző civil szervezetek is nagymértékben járultak hozzá. T. Kiss Tamás kitűnő áttekintő munkájában, az iskolán kívüli népművelés szempontjából a Falu Országos Földmívesszövetséget, az Országos Magyar Gazdasági Egyletet és a Magyar Gazdaszövetséget emelte ki. Beszédesek az adatok is, amelyek bizonyítják az állami és civil aktivitást is ezen a téren. 1931-ben az anyaországban 550 kultúrház és 268 népház működik. 1932-ben összesen 14 365 egyesület működik közel 3 millió taggal. Az ország lakosságának több mint egyharmada, hozzávetőlegesen pedig a felnőtt lakosság fele volt valamilyen közösség tagja (T. Kiss 1998, 144-145).

Ugyancsak a civil egyesületek, körök, egyletek meglétére és aktív tevékenységére alapozott a **szabadművelődés** 1945-1948 közötti, sajnos ma már jól láthatóan naiv és illuzórikus kultúrpolitikája, amely fel sem tételezte, hogy néhány éven belül azok felszámolására kerül majd sor. 1945 és 1947 között Keresztury Dezső és Ortutay Gyula kultuszminiszterek bár elképzeléseiket markánsan az előző rendszer elutasítására is alapozták, szakpolitikájukat mégis egy olyan **demokratikus és plurális államberendezkedésre** építve képzelték el, amelyben a **helyi civil közösségek** meghatározó szereppel bírnak. [7] Ez még akkor is igaz, ha szemléletükben a demokrácia osztálybázisa már a dolgozó nép, elsősorban a parasztság és nem a polgári, keresztény hivatalnok középosztály (Ortutay 1947, 318; Keresztury, 1946, 298). Megjegyzendő, hogy a parasztság felemelésére irányuló kísérletek számos formában már erőteljesen jelentkeztek a két világháború közötti időszakban is. Elég, ha Móricz Zsigmondra, Szabó Dezsőre, Németh Lászlóra, Tamási Áronra vagy Karácsony Sándorra, a falukutató mozgalomra és szociográfiára gondolunk, amelynek többek között éppen Ortutay is egyik meghatározó egyénisége volt Erdei Ferenc, Illyés Gyula, Szabó Pál, Féja Géza, Kovács Imre és Szabó Zoltán mellett. Az is feltételezhető, hogy a szabadművelődés mindkét tudós értelmiségi miniszterének már gesztusokat kellett tenni az erősödő, a társadalom valamennyi eresztékében jelenlévő és korlátlan hatalomra

törő kommunista erőknek. Gondolkodásukban 1945-1947 között azonban még, eltérően a következő évek szovjet típusú népművelésétől, megjelenik a nemzeti műveltség, mint a nemzet egységének alapja. Fontos, bár már szelektáltan, a **hagyományok** jelentős szerepe is. Hasonlóan az előző időszakhoz, itt is etatista kultúrpolitikai elképzelésekről beszélhetünk, hiszen Keresztury állami hatáskörbe kívánta vonni a művelődés azon területeit, „amelyeket a közelmúltban elvettek tőle." Ebben az esetben is tehát a művelődés részben **állami**, részben **társadalmi feladatként** jelentkezik. Fontos kiemelni, hogy Keresztury, mint miniszter számít a helyi közösségek kezdeményezéseire is. *„...a hivatalos igazgatás szervei mellé a közművelődés minden fontos területén olyan tanácsokat, bizottságokat szerveztünk és fogunk szervezni, amelyeken át érvényre juthat a társadalom kezdeményező és fékező ereje is." (...) Demokráciánknak lehetővé kell tennie, hogy a nép is közölhesse a vezetőivel: mire és hogyan van szüksége, hogy ne csak elfogadója, de sugallmazója is lehessen a magyar művelődéspolitikának.* (Keresztury 1946, 284). Eszmeiségükben ezeket a gondolatokat már a 70-es és nyolcvanas évek reformkezdeményezései előzményeinek is tekinthetjük. A kultuszminiszter a társadalom művelődési feladatainak ellátása szempontjából számít a civil szervezetekre, népfőiskolákra, parasztiskolákra is a pártiskolák mellett. Ugyancsak fontos szempont, hogy hasonlóan a két világháború közötti időszakhoz, bár kritikai aspektusokat beépítve, számít az **egyházakra** is: „az egyházak tanító s nevelő munkája valóban termékeny és építő része legyen az új Magyarország életének." (Keresztury, 1946, 295)

Mindezek alapján **a hetvenes és nyolcvanas évek reformelképzelései** a két világháború közötti, és a szabadművelődés rövid korszakának eszmei és szakmai alapjaira épültek. Itt elsősorban a demokratikus és plurális, ugyanakkor az állam aktív szerepét feltételező államberendezkedésre és kultúrpolitikára, a kultúra és művelődés terén az állam és a társadalom közös egymást kiegészítő feladatvállalására, a helyi társadalmak, közösségek, civil szervezetek aktivitására, öntevékenységére és a művelődés különböző formái szabad megválasztásának alapvető szempontjaira lehet gondolni. Balipap Ferenc, Beke Pál, Varga A. Tamás és kollégáik reformkísérletei és törekvései eszmeiségükben, céljaikban és tevékenységükben a múltat a jövővel is összekötötték. A rendszerváltás elméleti és gyakorlati előkészítőinek tekinthetjük őket a kultúra, a közművelődés és a közösségfejlesztés területén is. Azt is megjegyezhetjük, hogy bár egyelőre hiányzik a történelmi távlat, ezek a célok, elméleti és eszmei alapok, korábbi gyakorlatok, kísérletek jelennek meg, erősödnek vissza abban a megújulási folyamatban is, amely 2012 után bontakozott ki a közösségi művelődés területén. A többszörös történelmi és kulturális megszakítottság ellenére egymásra épülő szakmai kontinuitás mutatható ki tehát a két világháború közötti időszak népnevelése, népművelése, a szabadművelődés 1945-1948 közötti korszaka, a hetvenes és nyolcvanas reformkísérletei, a rendszerváltás időszaka és a 2012 után kibontakozó reformfolyamatok között.

Ezen időszakok legfontosabb közös kulcsszavai a polgári kultúra és társadalom, a nyitottság, a demokratikus közéletiség, társadalmi nyilvánosság, az önművelődés-öntevékenység, a közösség- és településfejlesztés, az állami kultúrpolitika támogató, de nem diktatórikus hozzáállása, a civil szervezetek aktív kulturális és közéleti szerepe a települések kulturális és közéletében, a hagyományok és a szakmai professzió fontossága, valamint a sokféle szakmai orientáció intézményesült egymás mellett élése. A történelmi távlatban összeolvasva ma már mindezek élő, organikus szakmai folytonosságot, vertikális és horizontális egységet jelentenek múlt, jelen és jövő között a közösségi művelődés területén.

Felhasznált irodalom:

- Árva, L. (1995): Külföldi beruházások, fizetésmérlegegyensúly, adósságtörlesztés. A magyar gazdaság dilemmái a kilencvenes években. *Közgazdasági Szemle*. XLII. évf., 12. szám.
- Balipap, F. (2002a): Egy nemzeti közösségi művelődési stratégia alapvonalai és készítésének vázlata*. Szín-Közösségi Művelődés*, 7. évfolyam. 5. szám, 2002. november. https://epa.oszk.hu/01300/01306/00016/1szin7_5.html. Letöltés: 2023. 09. 12. 12.39.
- Balipap, F. (2002b): A társadalom- és közösségfejlesztés, mint (a fejlett világban közel egy évszázada kialakult, negyedszázada Magyarországon is kipróbált, kezdeményezésekkel jelenlévő) szakmai tevékenység Nemzeti Fejlesztési Tervhez kapcsolásának időszerűsége, szükségessége és konkrét lehetőségei (Javaslat a Nemzeti Fejlesztési Terv készítői és a kormány számára). *Szín- Közösségi Művelődés*, 7. évfolyam. 5. szám, 2002. november. https://epa.oszk.hu/01300/01306/00016/2szin7_5.html. Letöltés: 2023. 09. 11. 17.20.
- Balipap, F. (2003): Innovációs törekvések a hetvenes évek művelődési otthonaiban. In Beke, P. – Deme, T. (szerk.): *A szabadművelődéstől a közösségi művelődésig.* Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- Beke, P. (2003): Nyitott ház és vidéke. In Beke, P. – Deme, T. (szerk.): *A szabadművelődéstől a közösségi művelődésig*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- Beke, P. (2019a): Szakmai életút. A közösségfejlesztés arcai sorozatban megjelent interjú. https://www.youtube.com/watch?v=kJ-V9anL5Wk&t=631s. Letöltés: 2023. 09. 12. 8.40.
- Beke, P. (2019b): A nyitott ház és vidéke, 4. Az eddigi eredmények (1982) In Beke, P. (szerk.): *Méltóságkereső*. Nemzeti Művelődési Intézet. 324-330.o.
- Blahó, P. – Dörnyei, I. – Für, S. (szerk): A kulturális igazgatás kézikönyve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1977.
- Borvendég, Zs. (2022a): A cég megnyertjei, a megnyertek cégei - Titkosszolgálati vállalatalapítások és valutakitermelés a Kádár-rendszer idején. Hunland Kiadó. s.l.
- Borvendég, Zs. (2022b): Az impexek kora. Kárpátia Stúdió Kiadó. s.l.
- Drabancz M, R. – Fónai, M. (2005): A magyar kultúrpolitika története 1920-1990. Csokonai Kiadó, Debrecen. 15-94 o.
- Földiák, A. – Vercseg, I. (1985): A népművelők és pedagógusok értékorientációs vizsgálata. In Hidy Péter(szerk.): *Munkaközi beszámoló a közművelődés helyzet és fejlődésének távlatai c. MM tárcaszintű kutatásairól*. Művelődéskutató Intézet. Budapest. 233-250.o.
- Füleki, J. – Herczeg, F. (szerk.): Közművelődési Kézikönyv. Kossuth Kiadó. 1977. s.l.
- Juhász, E. (2016): A felnőttek képzése és művelődése egykor és ma. Csokonai Kiadó, Debrecen. 33-37; 43-49.o.
- Keresztury, Dezső (1946): Művelődéspolitikánk feladatai. In T Kiss Tamás (szerk.): A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993). Művelődéskutató Intézet. Budapest. s.n. Budapest. 274-301 o.
- Klebelsberg, Kunó (1925): Programbeszéd. In T Kiss Tamás (szerk.): A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993). Művelődéskutató Intézet. Budapest. s.n. Budapest. 230-250 o.
- MSZMP irányelvek – Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei (1958). In Füleki, J. – Herczeg, F. (szerk.): Közművelődési Kézikönyv. Kossuth, s.l. 1979, 9-14. o.

- Ortutay, Gyula (1947): Művelődéspolitikánk alapelvei. In T Kiss Tamás (szerk.): A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867-1993). Művelődéskutató Intézet. Budapest. s.n. Budapest. 302-329 o.
- Sári, M. (2007): A kultúra intézményrendszereinek történeti-funkcionális változásai. PTE FEEK, Pécs. 110-129. o.
- Varga, A. T. (2002): Szakmai életút. *Parola*, 2002. 2. szám. http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/parolaar.nsf/nyomtat/1CEC890FCA734547C1256C4C0034BBA letöltés: 2023. 09. 14. 9.40.
- T. Kiss, T. (2000): A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Új Mandátum Kiadó, Budapest. 21, 13-51., 73-135 o.
- T. Kiss, Tamás (1998): Állami művelődéspolitika az 1920-as években. MMI-Mikszáth Kiadó, Vác. 123-153 o.
- Vercseg, I. (2023): Vercseg Ilona – közösségfejlesztő szakember, címzetes egyetemi tanár. Magyarország Videós Arcképcsarnoka. https://www.youtube.com/watch?v=zx5iRzWkHV0. Letöltés: 2023. 10. 30. 12.20.
- 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.
- 20/2018. (VII. 9.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről.
- 1976. évi V. törvény a közművelődésről.
- 3/1960. (VI.16.) MM számú rendelet a művelődési otthonokról szóló 2/1960 (I.6.) Korm.számú rendelet módosításáról.
- 1035/1974. (VII.10.) Mt.h. számú határozat Országos Közművelődési Tanács létesítéséről.
- A Minisztertanács 1041/1974. (VIII.7.) számú határozata Közművelődési Alap létesítéséről.
- A művelődésügyi miniszter 105/1968. (M.K.1.) MM számú utasítása a művelődési otthon jellegű intézmények továbbfejlesztéséről.

[1] Andrej Alekszandrovics Zsdanov (1896-1948) szovjet-orosz kommunista, párthivatalnok. A szocialista realizmus kultúrpolitikusa, a szovjet típusú kultúra elsődlegességének fő ideológusa. A Zsdanov-doktrína bevezetése kötelező érvénnyel bírt a szocialista blokk országaiban a második világháborút és a kommunisták hatalomra jutását követően. A doktrína lényege a szocialista realizmus bevezetése a kultúrában, az elkötelezett harc a nyugati típusú „romlott és bűnös burzsoá" kultúra ellen, a szocialista tudat formálása a kultúra és művészet eszközeivel, olyan világnézetileg elkötelezett irodalom támogatása, amelynek főhősei elsősorban olyan munkások és parasztok, férfiak és nők, amelyek magatartása példát mutat az új típusú szocialista társadalom építésében.

[2] 3/1960. (VI.16.) MM számú rendelet a művelődési otthonokról szóló 2/1960 (I.6.) Korm.számú rendelet módosításáról. A művelődésügyi miniszter 105/1968. (M.K.1.) MM számú utasítása a művelődési otthon jellegű intézmények továbbfejlesztéséről.

[3] 1035/1974. (VII.10.) Mt.h. számú határozat Országos Közművelődési Tanács létesítéséről. A Minisztertanács 1041/1974. (VIII.7.) számú határozata Közművelődési Alap létesítéséről.

[4] Vitányit Iványt (1925-2021) 1972-ben nevezték ki a Népművelési Intézet igazgatójává, majd 1980-ban lett a Művelődéskutatási Intézet igazgatója. 1986-tól az újonnan alakult Országos Közművelődési Központ főigazgatói tisztét töltötte be 1992-ig, majd ezt követően a Magyar

Művelődési Intézet igazgatója. Megjegyzendő, hogy aktív kulturális szerepet játszott már a szabadművelődés időszakában is. 1947-ig a Magyar Népi Ének-, Tánc- és Játékegyüttes titkára, illetve 1946-ban rövid ideig a Magyar Színjátszók Egyesületének titkára is volt. 1946 és 1949 között a Tánc- és Kórusművészeti Kollégium titkáraként, illetve 1947 és 1950 között a Magyar Táncszövetség vezetőségi tagjaként is dolgozott.

[5] Makovecz Imre (1935-2011), az organikus építészet mestere, Beke Pállal és a munkatársaival már a hetvenes években járta a vidéket kulturális civil szervezeteket szervezve, faluházakat tervezve és építve. Ez a tevékenység folytatódik a nyolcvanas években is, amikor Makovecz 1981-ben önálló építészirodát alapít. Ekkortól számos középületet, köztük sok művelődési házat is tervezett.

[6] Lásd 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről és 20/2018. 20/2018. (VII. 9.) EMMI rendelet a közművelődési alapszolgáltatások, valamint a közművelődési intézmények és a közösségi színterek követelményeiről.

[7] Keresztury Dezső (1904-1996) író, költő, kritikus egyetemi tanár. 1945 és 1947 között vallás és közoktatásügyi miniszter. Ortutay Gyula (1910-1978) néprajzkutató, politikus. 1947 és 1950 között vallás és közoktatásügyi miniszter.